

ARAP DİLİ MEKTEPLERİ (*)

Ignace GOLDZİHER (**)
Çev.Doç.Dr. Süleyman TULUCU

İslâm'da filoloji, ilâhiyatın zarurî yardımcısı ve metnin doğru okunması dâhil, Kurân'ın anlaşılması ve tefsiri için, daima zarurî vasıta olarak kabul edilmiştir. Gerçek geniş bir edebî eserler külliyyatı,

(*) Bu yazı, Ignace Goldziher'in *A Short History of Classical Arabic Literature* (translated by Joseph Desomogyi, Berlin 1966, s.61-71) adlı eserinden tercüme edilmiştir. Yazının sonuna, tarafımızdan, bu mektepler ve dilleri ile ilgili bir bibliyografya ilâve edildi.

(**) I. Goldziher (1850-1921), İslâm araştırmalarının gelmiş-geçmiş en büyük öncülerinden Yahudi asıllı bir Macar şarkiyatçısıdır. Eserlerini daha ziyade Almanca kaleme almış olan bu âlimin etüdlerinin sayısı, 741'e ulaşmaktadır. Kitap ve makalelerinden bazıları Fransızca, İngilizce, Rusça, Hırvatça, İbranca, Arapça, Türkçe gibi dillere tercüme edilmiştir. Eserlerinden *Muhammedantsche Studien* (I-II, Halle 1889-1890)'in II. cildinin Fransızca'ya tercümesini teşkil eden *Etudes sur la Tradition Islamique* (trad. par Léon Bercher, Paris 1952), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi profesörlerinden Mehmed S.Hatiboğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir (bu çeviri henüz basılmamıştır). Dilimize tercüme edilerek basılan ilk eseri, *Zâhîrler "Sistem ve Tarihleri"* (çev.Cihad Tunç, Ankara 1982, XXXII + 200 s.)'dir. Lisansımıza kazandırılan makaleleri ise, kronolojik sıra ile, şunlardır : *İslâm'da Hadisîn Yeri Etrafında Mücadeleler*, çev. Cihad Tunç, AÜİFD, XIX (1973), 223-235; *Ehl-i Kıtaba Karşı İslâm Polemiği I-II*, çev.Cihad Tunç, İİED, IV (1980), 151-169, V (1982), 249-277; *İslâmiyetin İlk Zamanlarında Zühd*, çev.Hayrani Altıntaş, AÜİFD, XXIV (1981), 539-546; *İspanya Arapları ve İslâm*, çev.İsmail Hakkı Ünal, İA, sayı 1 (Temmuz 1986), 80-99, sayı 2 (Ekim 1986), 48-62. İslâmî ilimlerin, özellikle Tefsir, Hadis, İslâm Hukuku, Tasavvuf, Kelâm, Arap Dili ve Edebiyatı gibi sahalarında eser vermiş olan I. Goldziher'in bu dallardaki bazı görüşlerini, mamefih ihtiyatla karşılamak lâzımdır (bu konuda meselâ bk. M.Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul 1959, s.5-6, 10-11,28,81, 107, 114,167; J.D.J.Waardenburg, *L'Islam dans le Miroir de l'Occident*, Paris-Lahey 1963; M.Z.Siddîki, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, trc.Y.Z.Kavakçı, İstanbul 1966, s.19, 23-24,33,39,55,57-58, 74-77,87,108,132,138-139; Talât Koçyiğit, *I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkid*, AÜİFD, XV (1967), 43-55; aynı mlf.,

bizzat Arap dili kaidelerinin muayyen esaslara bağlanması görevini ortaya çıkardı. Filoloji, iki kısımdan ibarettir :

1) Sarf (*es-sarf*) ve sentaks (*hususî nahw*) diye iki bölüme ayrılan *'İlmu'n-Nahw* (gramer) ;

2) Kelimelerin toplanması ve doğru kullanılması demek olan *'İlmu'l-Lûğa* (Leksikografi= Sözlükbilim, Lûgatçılık).

Arap filolojisinin başlangıcı, İslâm'ın ilk devirlerine götürülebilir. Kur'an'ın doğru okunması, önde gelen ve zarurî bir ihtiyacı; bundan dolayı, çare olarak, derhal gramatikal hâdiselerin tetkiki gerekti. Birçok insanın Kutsal Kitab'ın metnini yanlış bir telaffuzla okuduklarının farkına varılır varılmaz, halk için bir çeşit rehber kitabın temin edilmesi lüzumu ortaya çıktı. Bu, büyük bir önem arzetti; çünkü İslâm, sadece Araplar arasında şifahi olarak

---

Hadîs Tarihi, Ankara 1977, s.140-141,142-143; Mehmed S.Hatiboğlu, *Batıdaki Hadîs Çalışmaları Üzerine*, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, 16-18 Eylül 1985 (Tebliğ ve Müzakereler), İzmir 1985, s.85-88). Goldziher'in hayatı ve eserleri için bk. C.H.Becker, *Ignaz Goldziher*, *Der Islam*, XII (1922), 214-222 (hakkında yazılmış diğer yazılar için bk.J.D.Pearson, *Index Islamicus 1906-1955*, Cambridge 1958, s.11, nr.359-370); B.Heller, *Bibliographie des Oeuvres de Ignace Goldziher*, Paris 1927; Joseph de Somogyi, *A Collection of the Literary Remains of Ignace Goldziher*, JRAS (1935), s.149-154; A.Scheiber, *Ignace Goldziher Memorial I*, Budapeşte 1948, s.419-429, II, Jerusalem 1958, s.209-214; J.D.J.Waardenburg, *L'Islam dans le Miroir de l'Occident*, Paris-Lahey 1963; Necîb el-'Akikî, *el-Musteşrikûn*, Kahire 1965, III, 906-908; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, 3. baskı, Beyrut 1389/1969, I, 80; Goldziher, *Ignac*, TA (Ankara 1969), XVII, 424; I. Goldziher, *Zâhirîler "Sistem ve Tarihleri"*, çev.Cihad Tunç, Ankara 1982, Joseph de Somogyi'nin yazısı : s.IX-XXVIII ve s.XXIX-XXXVII; Goldziher, *Ignac*, AB (İstanbul 1988), IX, 527.

Kısaltmalar

- AB : AnaBritannica, I- ,İstanbul 1986 v. dd.
AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara.
İA : İslâmî Araştırmalar, Ankara.
İİED : İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, Ankara.
JRAS : Journal of the Royal Asiatic Society, London.
TA : Türk Ansiklopedisi, I- , Ankara 1946 v. dd.

yayılmadı fakat aynı zamanda, zuhurunun ilk on senesinden itibaren, Arap olmayan ('acem) milyonlarca insan tarafından kabul edildi; bu gelişme, uzak eyaletlerde Arap olmayan unsurlar arasında azınlık hâlinde yaşayan Araplar için kârlı değildi.

Rivayet edildiğine göre, Halife 'Alî'nin direktifiyle, Basra'nın tanınmış şahsiyetlerinden Ebu'l-Esved **ED-DU'ELİ** (öl. 48/668-69), ilk defa olarak, nahvın esaslarını vazetti. Kur'ân'ın tehlikeli bir şekilde yanlış okunması 'Irâk'da meydana geldi : *İnnellâhe berî'un mine'l-muşrikine ve resûluhu* (Tevbe sûresi (IX), âyet: 3) ("Şüphesiz, Allah ve resûlü, müşrikler (i himaye etmek)den uzaktır") âyetindeki son kelime, *resûlehu* veya *resûlîhi* şeklinde yanlış okunmuştu. ed-Du'elî, sarfın ilk esaslarını hulâsa etmek için Vâlî Ziyâd'ın emrini kabul etmekle kalmayarak, üç hareketin (= e,i,u) doğru kullanımını ortaya koydu. Diğer bir rivayete göre o, kızı kendisine şu soruyu sorduğu zaman, bunu yapmaya girişmişti : Kızının tevcih ettiği : "*Mâ ahsenu's-semâ'i*" ("Gökyüzünde en güzel nedir?") sorusuna cevap olarak, o : "*el-Kevâkıbü*" ("Yıldızlar") karşılığını verir. Bunun üzerine kızı ona, sadece gökyüzüne hayranlığını belirtmek istediğini izah eder. Bu cümle, babasının kendisine öğrettiği gibi, doğru olarak : "*Mâ ahsene's-semâ'e*" ("Gökyüzü ne kadar güzel !") şeklinde söylenilmeliydi. Her ne olursa olsun, ed-Du'elî, nahvın en lüzumlu unsurlarını hulâsa etmenin önemine inanmış hassas bir kimse idi. O, Emevîler zamanında yaşamış olup, 'Abbâsiler devrinde ortaya çıkan bir araştırma dalının öncüsü olmuştu.

Arapçanın nahvî ile ilgili çalışmaları, daha sonra, herbiri, fetihden hemen sonra kurulmuş olan, 'Irak'ın iki yeni şehrinde aynı zamanda devam etti. Bunlardan biri, Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirine karıştığı noktada teşekkül eden Şattu'l-'Arab'ın sağ kenarında, nehrin ağzından 60 mil uzaklıktaki Basra idi; o, 15/636-37'de, güney 'Irak'ın Basra Körfezine kadar fethedilmesinden sonra, Halife 'Ömer'in kumandanı olan 'Utbe b. Ğazvân tarafından kurulmuştu. Diğer, Basra'nın kuzeyinde, Fırat¹'ın sağ kenarında, eski Ctesiphon (= Medâ'in) yakınındaki Kûfe idi; o, 17/638 senesinde, yine Halife 'Ömer'in bir kumandanı olan Sa'd tarafından kurulmuş ve daha sonra, Hz. 'Alî devrinde, halfentın ikametgâhı olmuştu. Bu iki şehir, farklı bir gelişme seyri takip etti : Kûfe, ilk önce, devlet idaresinde önemli bir rol oynadı fakat, hilâfet merkezinin Bağdâd'a

1 Asıl metinde, yanlışlıkla Dicle (Tıgrıs) olarak kaydedilmiştir (Çeviren).

nakledilmestyle, tamamen ihtişamını kaybetti ve ehemmiyetsiz bir köy hâline geldi; halbuki Basra, Basra Körfezindeki mevki sebebiyle, dünya ticaret merkezlerinden biri oldu ve zamanımıza kadar ticarî önemini muhafaza etti. Başlangıçta askerî yerleşim yerleri, devlet görevlilerinin ve münevverlerin akını sebebiyle, çok kısa zamanda, Halifeliğin kültür, bilhassa ılım merkezleri oldular ve ikinci 'Abbâsi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yeni Bağdâd başşehrini kurduğu 145/762-63 yılına kadar bu şekilde kaldılar.

Diğer çalışmaların yanı sıra, nahve dair çalışmalar da bu iki şehirde gelişmeğe başladı. Arap dilinin kaideleri farklı, hattâ, çoğu zaman birbirine mugayir nokta-ı nazarlarla ifade edildi. Basra ve Küfe mekteplerinin ihtilâfları (*Ihtilâfu'l-Basriyyin ve'l-Küfiyyin*), daha sonra, Bağdâd'da Nizâmiyye medresesinde hoca olan Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân İBNUL-ENBÂRÎ (öl. 577/1181-82) tarafından toplandı ve bütün teferruatı ile bahis konusu edildi. Genellikle Küfeller, eskitye bağlı ve Bedevî kullanımına taraftardılar, halbuki Basralılar daha mantıkî ve tenkidî bir zihne sahiptiler. Daha sonra, Bağdâd, onlar arasında uzlaştırmacı bir rol oynadı ve eklektisizmi (seçmecilik) temsil etti.

Basra Mektebi

ed-Du'eli, Küfe'de doğdu fakat ömrünün en verimli yıllarını Basra'da geçirdi. II./VIII. asra kadar edebî faaliyetine başlamamış olan bu şehirde filolojî çalışmalarını başlattı. Ebû 'Amr b. el-'Alâ' ve el-Esmâ'inin halkın ve Bedevilerin dil ve edebiyatlarına yönelik çalışmaları Basra mektebinden çıktı. Bununla beraber, bu mektebin önde gelen siması HALİL B. AHMED el-Ferâhîdî (öl. 170/786-87) idi. Onun dikkatli nahtivle ilgili araştırması, genellikle, meşhur öğrencisi Sîbeveyh üzerindeki testrinden bilinir. Halil'in şöhreti, iki devir açan buluşlarından dolayı idi. Evvelâ, eski Arap şiirini tetkik ederek, onun ritmik düzenini ve muhtelif vezin çeşitlerini icat etti ve bu suretle, daha önce tamamen bilinmeyen bir ilim dalı olan arûz ilminin ('*ilmu'l-arûz*) öncüsü oldu. Bir defasında, bir bakırcı dükkânının önünden geçerken, çekiç vuruşlarına dikkatle bakmak suretiyle, birbirini takip eden hecelerin ritmik bir birlik meydana getirdiğini onun farkettiği söylenir. İkinci olarak, o, kelimelerin alfabetik sırasına göre değil, aynı telaffuzda olanlarına göre, ilk defa, Arapça küçük bir lûgat te'lif etmiştir. Şöyle ki, bu sözlükte evvelâ, tamamen gırtlaktan

telaffuz edilen harfler grubu gelir, bunu yapısal benzerliklerine göre, damaksıl harfler, ıslığa benzer ses veren harfler, dil ile telaffuz edilen harfler, dudaksıl harfler ve yarı sesliler takıp ederler. Onun eseri, 'ayn sesi ile başladığı için, bu ilk Arapça lûgat, *Kitâbu'l-'Ayn* (" 'Ayn Kitabı") adını almıştı. Eserini tamamlamaya ömrü yetmedi fakat öğrencileri, bilhassa Leys, onu tamamlamaya muvaffak oldu. Eserin tam nüshası, maalesef kaybolmuştur. Sadece ondan bazı ıktıbaslar ve parçalar bize kadar gelmiştir.

Başlangıç merhalesinde olan nahiv çalışmalarının Basra'daki diğer seçkin öğrencileri şunlardı : "İsâ b. 'Ömer **ES-SEKAFÎ** (öl. 110/728-29), Ebu'l-Hattâb **EL-AHFES** (öl. 177/793-94) ve 98-100 yaşındaki **YUNUS B. HABİB** (öl. tak. 182-85/798-801). Onların çalışmaları, umumiyetle **SİBEVEYH** (öl. 176/792-93) veya daha doğru olarak **SİBUYE** (Farsçada "elma kokulu" mânâsında, bu isim hakkında çeşitli izahlar vardır) lâkabı ile tanınmış olan, Arapça Gramerinin Babası Ebû Bısr 'Amr b. 'Osımân'ın kıymetli eseri ile bilinir. 32 yaşında, doğup büyüdüğü İran'dan ayrılarak, yukarıda adları geçen üç âlimden ders almak için Basra'ya gitti fakat orada Kûfe mektebinden el-Kisâ'i ile nahoş bir ilmi münakaşada bulundu. Öfkeyle memleketine döndü, az bir zaman sonra orada öldü. *el-Kitâb* ("Kitap") adlı nahiv kitabı ile ismini ebedileştirdi. Bu eser, müellifin kendinden öncekilerin eserlerine devamlı müracaatı ile, 571 bölüm hâlinde, Arapça sarf ve nahvinin bütün ayrıntılarını ele alır. O, Arapça kaidelerinin ilk tam hulâsası, daha sonraki gelişme için bir başlangıç noktası olarak ihtiyaca cevap veren temel bir eserdir. Gerçek şudur ki, Sıbeveyh, soyca Arap olmamasına rağmen, muhakkak Araplar tarafından, kendi anadillerinin kaidelerini ilk sistemleştiren kimse olarak kabul edilmiştir ve daha sonraki eserlerde, bu sahada en büyük otorite olarak daima kendisine müracaat edilir. Bu eserin en büyük üstünlüğü, müellifin açıklamalarını desteklemek için, kısmen Kur'ân'dan ve kısmen eski Arap şiirinden, 1050 adet *şevâhid* olarak verilen ıktıbaslarla, nahvin münakaşalı ve şüpheli meselelerini sistemli bir şekilde izah etmesidir. Şüphesiz, onun bu nahiv kitabı, daha sonraki nesiller tarafından sık sık şerh edilmiştir ki, yine İran asıllı **HASAN ES-SİRÂFÎ** (öl. 368/978-79)'nin *Şerh'i*, en önemli olanıdır.

Basra mektebi dilcileri, yalnız nahvin karışık meseleleri ile meşgul olmadılar; Arapçanın geniş lûgat hazinesini araştırmak, onlar

için oldukça önemli ve ilgi çekici oldu. Bu araştırma sahası, onların eski Arap şiirini toplamaları münasebetiyle başladı. Onun doğru bir şekilde mânâlandırılması için onlar, putperestliğin lengüistik istimallerini muhafaza eden, çölde çadırlarda oturan Bedevilerin yanına gittiler. Ya çöldeki Bedevî kabilelerine kısa seyahatler yaptılar veya kendileriyle görüşebilmek ve cevaplarını kaydedebilmek için, bu kabile mensuplarını şehre davet ettiler; çöldeki insanlarla temas kurmak için, diğer fırsatları da asla ihmal etmediler. Aynı şekilde, ilimde önde gelen diğer şahsiyetlerin yanı sıra büyük râviye Ebû 'Amr b. el-'Alâ' ve el-Esma'î, onların zengin dile ait materyallerini topladılar, bu materyalle Arap lûgatçiliğinin temelini attılar.

Başlangıçta onlar saf Bedeviler arasında câri olan kelimeleri ve tabirleri toplamadan ve onları mevzularına göre üstünkörü gruplandırmadan öteye gitmediler. Bu toplamalar *Kitâbu'l-Vuhuş* ("Vahşi Hayvanlar Kitabı"), *Kitâbu'l-Hayl* ("Atlar Kitabı"), *Kitâbu's-Şâ'* ("Koyunlar Kitabı"), *Kitâbu'l-İbîl* ("Develer Kitabı"), *Kitâbu'l-Matar* ("Yağmurlar Kitabı"), *Kitâbu Halkı'l-İnsân* ("İnsanın Tabii Yaratılışına Dair Kitap") gibi adlar almıştı : Bunlar, yalnız yukarıda adları zikredilen konularda çölde câri, dil ile ilgili bütün materyali en küçük detayına kadar ihtiva etmekle kalmıyor, fakat aynı zamanda, muntazam bir şekilde, bol şevâhidî de topluyordu. Birçok toplayıcıların bir merakı da nâdir kullanılan kelimeleri (*garib*) toplamaktı.

Lûgatçilikle ilgili bu çalışmaların ikinci merhalesi, böyle muayyen konulara ait materyal derlemelerinin, büyük sistemli lûgat kitapları hâline getirilmesi oldu. Başlamasından kısa bir zaman sonra, bu iş, beklenen daha yüksek gayelere ulaştı. Bu durum, Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin öğrencisi, Basra mektebinin önde gelen bir mensubu, Bağdadlı Ebû Bekr Muhammed İBN DUREYD (öl. 321/933)'in kitabından açıkça anlaşılmaktadır. O, mümtaz bir şâir olduğu kadar, iyi bir lûgatçi idi de. 'Eyer ve yular, bulutlar ve yağmur' v.s. gibi muayyen konulara ait tabirlerle ilgili bazı tasniflerinden başka, *Cemhere fî'l-Lûga* ("Dilde Toplama") isimli bir lûgat te'lif etti. Fakat bu, çok faydalı bir eser olan *Kitâbu'l-İştikâk* ("Etimoloji Kitabı")'ı kadar geniş ölçüde tanınmış değildir; bu sonuncusu, tamamen eskimış ve bayatlamış bir toplama değildir; çünkü o, eski Arap kabile isimleriyle ilgili olarak, onların menşei hakkındaki tarihî rivayetleri kaydeder ve onların etimolojilerini verir. Muhtevası, Arap kabilelerinin nesep şecerelerine dayandığı için bu eser, yalnız eski

Arapçanın kullanılmasının çok önemli bir kaynağı değil, fakat aynı zamanda, Arap toplumunun nesep silsilesine dair en muteber ve mufassal elkitabıdır. Etimoloji (İştikâk) ilmi, Ebû 'Alî el-Fârisî'nin öğrencisi Ebu'l-Feth 'Osman İBN CİNNİ (öl. 392/1001-1002) tarafından daha ileri derecede sistemleştirildi. O, kelimelerin kendi köklerinden İştikakı demek olan "küçük İştikak" (*el-İştikâku'l-asgar*) ile, sıralarına bakmadan, aynı seslere sahip olan köklerden gelebilen bütün terkiplerin tek bir aslı mânâdan İştikakı demek olan "büyük İştikak" (*el-İştikâku'l-ekber*) arasında bir ayırım yaptı. İştikaka dair eserlerinin yanı sıra, *tasrif* üzerinde de en büyük otorite idi. Görüşleri, *Kitâbu Sırrı's-Sınâ'a ve Esrâr'îl-Belâğa* ("San'atın Sırrı ve Belâğatin Sırları Kitabı") ve *Kitâbu'l-Hasâ'is fî 'İlmi Usûl'îl-'Arabîyye* ("Arapçanın Kaynakları İlmi Hakkında Hususiyetler Kitabı") isimli iki büyük eserinde İzah edilmiştir.

Basra mektebinin en ansiklopedik temsilcilerinden biri, Ebu'l-'Abbâs **EL-MUBERRED** (öl. 285/898) idi. O, hür bir zihne sahipti ve Sibeveyh'in otoritesine de kesinlikle boyun eğmedi; hattâ, bir eserinde, çekinmeden, bu büyük âlimin bazı görüşlerini çürüttü. *el-Kitâbu'l-Kâmil* ("Mükemmel= Kusursuz Kitap") 1 ile şöhret kazandı. Bu eser, ismine uygun düşmektedir : O, yalnız Arap dili sahasında değil, fakat aynı zamanda, Arapların gelenek ve âdetlerinin yanı sıra, onların şiir ve eski tarihleri sahaslarında da her çeşit ilgi çekici mâlumatin yer aldığı gerçek bir hazinedir. Onun tarihî materyali, Hâricî hareketi ve liderleriyle ilgili ayrıntılı mühim bilgiler dâhil, 'Abbâsî devrinin başlangıcına kadar bütün Emevî devrine uzanır. el-Muberrred'in eseri, sistemli bir eser değildir : O, bazı naht meselelerinden veya şiir ıktibaslarından başlayarak, tesadüfen ve muhtemel en geniş fikir çağrışımlarıyla, yalnız kendi meşhur hocalarıyla ilgili değil, fakat aynı zamanda sık sık temasta bulunduğu çöl sâkinleri ile ilgili, daima sıhhatli kaynaklardan alınmış en mühim ve en değerli rivayetleri toplar. Bu sebeple, onun eseri, yüksek seviyeli edebiyata (*edeb*) bir geçiş teşkil eder ve aynı zamanda onun şaheserleri ile bir araya konulabilir.

Kûfe Mektebi

Kûfe'de Basra mektebine müvazî, benzer bir edebî faaliyet örneği mevcuttu. Bununla beraber, Kûfe mektebi mensuplarının filolojik fikirleri, Basralı rakiplerinkinden daha vâzih idi. Basralılar, katı genel

kaideler ortaya koyarlarken ve ferdî üslûp özelliklerini, kaçınılır istisnalar ve tavsiye olunamaz örnekler olarak görürlerken, Kûfe mektebi, bazı şâirlerin bu ferdî hususiyetlerini taklidi mümkün (imitable) daha uzak analogilerin bir esası olarak kabul etti. Bu iki mektep arasındaki fark, umumiyetle, klasik filolojide kıyas taraftarı olanlarla kıyas taraftarı olmayanlar (anomalists) arasındaki farka benzer.

Kûfeli dâililerin çoğu, çalışmalarına Basralı hocalarla başladılar fakat Basralı hocalarının görüşlerine oldukça zıt olan kendi görüşlerini müstaklî olarak izah etmek için, hemen Kûfe'ye döndüler. Daha sonra, onların çoğu, ders vermek üzere Bağdâd'a gittiler ve hattâ en meşhurları, ilimlerin hâimleri olan halifelerin sarayına girmeyi başardılar.

Kûfeli dâililerin en şöhretlisi, İran asıllı 'Alî b. Hamza **EL-KISÂ'Î** (öl. 189/804-805) idi. O, önce Basra'da Halîl b. Ahmed'den, sonra Kûfe'de, Kûfe mektebinin kurucusu er-Ru'âsî'den ders aldı fakat bilgisinin büyük kısmını, Mekke'ye hacca gitmesi münasebetiyle aralarında birkaç yıl araştırmalar yaptığı çöl Bedevîlerinden elde etti; bu sûretle çok miktarda ilk elden mâlûmat topladı. Sonra Bağdâd'da çok üstün bir mevki işgal etti, ilimlerin büyük hâmisî Halife Hârûnu'r-Reşid, daha sonraları halife olan oğulları el-Emin ve el-Me'mûn'un eğitimi onaya tevdi etti, daha sonra o, onların en içten sevgi ve hürmetlerinin bir belirtisi olarak, ona cömertçe ıhsanlarda bulundu. Sibeveyh'le ilmi yarışmaya girdi. Sibeveyh, onun yüzünden Bağdâd'dan ayrılmak zorunda kaldı ve halife, ölümüne kadar el-Kisâ'î'ye teveccüh gösterdi. Onun ölümü, halife ile beraber Horâsan'da bir seyahatte iken vuku buldu, yolda hastalandı ve Rey'de öldü. Aynı seyahatte yine halifeye refakat eden, Hârûnu'r-Reşid'in büyük hukukçusu Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin de hemen hemen aynı zamanda orada vefat etmesi dolayısıyla, Bağdâd'a dönen halife haklı olarak şöyle dedi : "*Defentü'l-fıkh ve'l-Arabıyye b'r-Reyy*" ("Fıkhı ve Arapçayı Rey'de defnettim"). el-Kisâ'î'nin eserlerinden sadece bir tanesi, *Risâle fî Lahırl-l-Âmme* ("Umum İnsanların Nahiv Hatâlarına Dair Risâle"), günümüze kadar gelmiştir. Onun münakaşa götürmez ilmi otoritesi, yedi makbul kıraat usûlü arasında yer alan, Kur'an'ı okuyuşundan anlaşılabilir.

Onun müteaddit öğrencileri ve tâbileri arasında, yine İran asıllı

Ebû Zekerriyyâ Ziyâd **EL-FERRÂ'** (öl. 207/822-23), Kûfe'de temayüz etti. O da Kûfe'den Bağdâd'a gitti, orada Halife el-Me'mûn'un dikkatini çekerek, onun oğullarına mürebbî tâyin edildi ve kendisine, *el-Hudûd* ("Hudutlar") isimli nahve ait büyük bir eseri te'lif etme imkânını sağlayan rahat bir hayat temin edildi. Aynı zamanda o, Kur'ân'ın tefsiri (*Ma'ânî'l-Kur'ân*) üzerine (ilgi) çekici dersler verdi. Bu dersler, Bağdâd ahalisinden büyük insan grupları tarafından muntazaman takip edildi. Mekke'de hac vazifesini ifa ederken vefat etti.

el-Ferrâ' 'nın öğrencisi Ebû Yûsuf Ya'kûb **İBNU'S-SİKKİT** (öl. 243/857-58), lûgatçılığın başlıca Kûfeli temsilcisi idi. O, çöl Bedevilerinin mâlûmatı ile yakın temasta idi, eserlerini onlardan istifade ederek itina ile hazırladı. Uzun bir zaman mutad ilkokul tedrisi ile meşgul olduktan sonra, Halife el-Mutevekkil'in Bağdâd'daki sarayına girme imkânını buldu. O, iki oğlunun eğitimi ona tevdi etti. Bununla beraber, daha sonra, halifenin bir sorusuna cevabında, ateşli bir şi'i olarak, Halife 'Ali'nin hizmetçisi Kanber'i, tahkir edici bir şekilde halifenin oğullarına tercih edince, onun öfkesine düçar oldu, bunun üzerine insafsızca öldürüldü. Onun nahve ve lûgatçılığa ait şu iki eseri daima kıymetini muhafaza etmiştir : Nahiv kaidelerine uygun doğru tâbirlere dâir *İslâhu'l-Mantık* ("Sözü Düzeltme") ve eski Arapça kelimelerin muayyen konulara ait gruplar hâlinde toplandığı *Kitâbu'l-Elfâz*. Son eser, daima geniş bir şekilde eski şiirden iktibaslarda bulunmak sûretiyle, hem müellifin hem de ondan öncekilerin toplamalarına istinaden hazırlandığı için bilhassa önemlidir. Bu sebeple onun eseri, pratik açıdan lüzumsuz (yere) meydana getirilmiş ve gerçekte (ise), kendinden öncekilerin lûgatçılığa ait mufassal derlemelerinin yerini almıştır.

el-Muberrred'in karşısında yer alan Kûfeli rakibi Ebu'l-'Abbâs Yahyâ **SA'LEB** (öl. 291/903-904)'di. Onun en değerli eseri, birtakım müphem kelime ve tâbirlerin fasîh, yani eski (classical) istimallerini (*el-lûgatu'l-fushâ*) açıklayan *Kitâbu'l-Fasih* ("Fasih Arapça Kitabı")'dır.

Onun çok sayıdaki öğrencilerinin en meşhuru Ebû Bekr **İBNU'L-ENBÂRİ** (öl. 328/939-40) idi. Bizzat çok mükemmel bir dilci olan babası (Ebû) Muhammed el-Enbârî, oğlunun çalışmalarına yön verdi. İbnu'l-Enbârî'nin merakı eski şiirdi ve onun mükemmel hâfızası

bu sahada efsaneleşmişti. Hepsini de Kur'an'ın muhtelif parçalarının kullanılmasını izah eden 300.000 beyit ezberlediği söylenir. Hocası Sa'leb gibi, o da eski şairlerin divanlarını toplamaya rağbet etti : bundan dolayı, sahih rivayetlere istinaden, Zuheyr, en-Nâbiğa ve el-A'sâ'nın divanlarını toplayarak yeniden işledi; *el-Mu'allakât* mecmuasındaki kasidelere şerhler ilâve etti ve *el-Mufaddalıyyât* mecmuasına bir şerh yazdı. En tanınmış ve çok faydalı kitabı, *Kitâbu'l-Ezdâd* ("İki Zât Mânâlı Kelimeler Kitabı"), hâlâ yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. O, bu eserde, hem "dolu" hem "boş" mânâsına gelen *mescûr* veya hem "helâl (şey)" hem haram (şey) mânâsını ifade eden *besl* gibi, 400 kadar zât mânâlı kelimeyi bir araya getirdi. Eserini, kelimelerin lehçelerdeki kullanımına dikkatli bir bakışla, Kur'an ve eski şirden şevâhid olarak kullanılan geniş bir ıktibas yığınına istinaden hazırladı.

Bağdâd Mektebi

IV./X. asırdan itibaren, ilmi bakımdan Basra ve Kûfe'nin merkezi öneminde, açık sebeplerden dolayı, tedrici bir çöküş meydana geldi. Bağdâd'ın yeni ilim merkezi olduğu asırdan hemen önce, oradaki şaşaa veya halifenin sarayı ve onun ilim hâmilliğine ilâveten, matiyeti, daha parlak mevki imkânları dolayısıyla, Trâk'ın bu iki küçük eyalet şehrindeki âlimleri cezbetti. Bununla beraber, aynı devirde ilimlere olan alâka, halifelüğün uzak eyâletlerinde bile artış gösterdi. Bilhassa, halifelüğün merkezi otoritesi zevale yüz tutunca ve 'Abbâsilerin vasalları olarak eyalet vâlleri, hemen hemen müstakil bir devlet kurdukları ve saraylarında prensler gibi debdebe içinde yaşadıkları zaman, zamanlarının seçkin âlim ve ediplerini etraflarında toplayarak, cömertçe bir davranışla yeni İslâm medeniyeti merkezleri kurdular.

Bundan dolayı, filolojik çalışmaları, 'Abbâsi devrinin ikinci yarısında daha geniş bir sath üzerinde gelişme gösterdi. Evvelâ o, Trâk'ta vücut bulduğu dar hudutların içine kapanmış olarak kalmadı, aksine halifelüğün çeşitli uzak bölgelerine yayıldı. İkinci olarak, zamanla, Basra ve Kûfe mektepleri arasındaki ihtilâf, tamamen silininceye kadar gittikçe azaldı, çünkü daha sonraki dönemin dilcileri, iki rakip mektebin görüşleri arasında bir ayırım yapmadılar, fakat geniş derlemeler hâline koymak sûretıyla, onlardan birini veya her ikisini fark gözetmeden kullandılar. Üçüncü olarak, IV./X.

asırdan itibaren, filoloji çalışmalarında, edebiyatın diğer branşları ile öncekinden daha fazla bir birleşme oldu. Bu münasebetle, ilmin diğer subelerindeki birçok meşhur dilcilere işaret edelim ve burada, asıl sahası filoloji olan sadece birkaç seçkin âlimin ismini zikretmekle yetinelim.

Ebû 'Abdillâh **İBN HÂLEVEYH** (öl. 370/980-81), İran'daki Hemezân'dandı. Bağdâd'da İbn Dureyd'in ve İbnu'l-Enbârî'nin öğrencisi oldu ve filoloji ile hadîste aynı derecede büyük bir başarıya ulaştı; bir zaman Medîne'de hadîs sahasında ders verdi. Son yıllarını Haleb'de ilmin hâmisî Hamdânî hükümdarının sarayında geçirdi. En dikkate değer eseri, *Kitâbu Leyse* ("Mevcut Olmayan Şeyler Kitabı") olup, o bu adı, her paragrafının ilk kelimelerinin "*Leyse fi kelâmü'l-'Arab*" ("Falan filan şekil Arapçada bulunmaz") diye başlayıp "*üllâ*" ("aşağıdaki hallerde/müstesna") ile devam etmiş olmasından dolayı almıştır. Ayrıca o, nahiv ve Kur'ân tefsirine dair birçok eser yazmıştır.

Buveyhî veziri İsmâ'il **İBN 'ABBÂD** (öl. 385/995), babası gibi bir âlim olarak, bizzat temayüz etti. İranlı Buveyhî ailesi, 320/932'den 448/1056-57'ye kadar, *emîru'l-umerâ'* ("büyük emir") ünvanı ile, 'Abbâsî halifelerinin ikametgâhı Bağdâd'da siyasi nüfuz kullandılar. İran'ın büyük bir kısmında tamamen müstakil bir hanedan olarak hüküm sürdüler. Daima *devle* ("hanedan, devlet") kelimesiyle bir terkip teşkil eden Mu'izzu'd-devle, 'Adudu'd-devle, 'Izzu'd-devle, Fahru'd-devle, Seyfu'd-devle gibi lâkaplarla tanındılar. Saltanatları esnasında ilimler ve edebiyat, özellikle onların Rey'deki İran sarayında gelişme gösterdi, öte yandan onlar da Bağdâd'da ilim ve eğitim müesseseleri kurdular. Seçkin âlim ve şâirler onların himayeleri altında yaşadılar. Bunlardan biri, sıra ile birkaç Buveyhî hükümdarının ilk veziri ve yakın dostu olan İsmâ'il **İBN 'ABBÂD** idi, bundan dolayı o, genellikle *es-Sâhib İbn 'Abbâd* ("Arkadaş İbn 'Abbâd") diye tanındı. Bilhassa onun faaliyeti sayesinde Buveyhî sarayı, mânevî hayatın liberal kurucusu oldu. Bizzat o, zamanının en bilgili insanlarından biri olarak şöhret kazandı. Rivayet edildiğine göre, görevi icabı seyahate çıktığı zaman, genellikle, ihtiyacı olduğu bütün kitapları taşımak için yolda 30 deve gerekiyordu; maamafih, el-İsfahânî'nin *Kitâbu'l-Ağânî*'sini elde edince, seyyar kütüphanesi için tek bu eserle iktifa etti. Parlak mevki va'di ile, Sâmânîlerin o zamanki Horâsân vâlisî Hükümdar Nûh II'nin hizmetine girmek için dâvet edilince, diğer taşınacakları yanında yalnız kütüphanesinin

taşınması için 400 deveye ihtiyacı olduğunu ifade ile, teklifi reddetti. Hem bir devlet adamı hem de bir âlim sıfatı ile, Buveyhiler devrinin en renkli siması idi. İlahiyat, filoloji ve siyasete dair birçok eserlerden başka, *el-Muhit* ("Okyanus", harfiyen: "İhata eden") isimli, yedi ciltlik büyük bir lûgat te'lif etti; bu isim, daha sonra, genişliği ve derinliği dünyayı kuşatan okyanusa benzediği için, Arapça yazılmış olan sözlüklere sık sık verildi.

İbn 'Abbâd'ın adı, hocası Ebu'l-Huseyn Ahmed **İBN FÂRİS** (öl. 395/1004-5) tarafından yaşatıldı. O da Buveyhî sarayının gözde bir âlimi idi. Hemezân'da Buveyhî hükümdarı Fâhru'd-devle'ye ders verirken, o, onu Rey sarayında oğlunun mürebbisi olması için dâvet etti, orada onun müteaddit öğrencileri arasında İbn 'Abbâd da vardı. Eserlerinin en önemlisi, büyük bir sözlük olan *el-Mucmel fi'l-Lûga* ("Dilin Hulâsası") ile *Fıkhü'l-Lûga* ("Dil Kanunnâmesi")'dir. Bu son eser, açık bir ifade ile Arapça'nın hususiyetlerini izah eder. Öğrencisi es-Sâhib İbn 'Abbâd'a ithaf ettiği için, aynı zamanda o, *es-Sâhibî* adı ile tanınmıştır.

Bununla beraber, hem Doğu'da hem Batı'da Arap dili üzerinde çalışan dilcilerin en lüzumlu yardımcısı olarak bugüne kadar gelen büyük bir lûgat, bu lûgat çalışmalarının yerini almıştır. Onun müellifi Ebû Nasr İsmâ'il **EL-CEVHERİ** (öl. 393/1002-3), Türkîstân'da Fârâb'da doğdu. Bu şehir, Arap edebiyatının diğer iki meşhur âlimini yetiştirdi: Meşhur filozof Ebû Nasr **EL-FÂRÂBİ** ile el-Cevherî'nin dayısı ve dile ait meşhur bir eser olan *Divânu'l-Edeb* ("Edebiyat Antolojisi")'in müellifi, dilci Ebû İbrâhîm **EL-FÂRABİ** (öl. 350/961-62). İrâk'da meşhur hocaların yanında ders gördükten sonra, el-Cevherî Hicaz'a uzun bir seyahate çıktı, çöl Arapları arasında yaşadı ve ondan sonra, bir hoca ve ilim adamı olarak Nisâbûr'a yerleşti. Başlıca eseri, umumiyetle *es-Sihâh* diye bilinen *Tâcu'l-Lûga ve Sihâhu'l-'Arabîyye* ("Dilin Tacı ve Arapçanın Doğruluğu")'dir. Bu büyük lûgatte o, kendi tecrübe ve toplamalarına ilâveten, seleflerinin hazırlık niteliğindeki çalışmalarının tenkidini esas alarak saf Arapçayı topladı. *es-Sihâh*, kelimelerin, ilk değil, son köklerine göre, alfabetik olarak tertip edilmiştir; herbir grup içerisinde kelimeler, önceki köklerin alfabetik sırasına göre tekrar sıraya konmuştur. Bu sûratle, *b* harfi bâbı, aşağıdaki sıra içinde, kelime gruplarına ayrılmıştır: *ebeb*, *eteb*, *edeb*, *ereb* v.s. Daha sonra diğer büyük Arapça sözlükler tarafından benimsenmiş olan bu sistem, bir elkitabında kafiyeli kelimelerin araştırılıp bulunmasında yardımcı olmağa çalışır. el-Cevherî, bir evin

damundan düşüp, âniden öldüğü zaman, sözlüğünü sadece (*dâd*) harfine kadar te'lif etmişti. Eserin geri kalan kısmı, müellifin toplamış olduğu materyale istinaden, öğrencisi İbrahim el-Varrâk tarafından tamamlandı. Arap lûgatçiliğinin klasik bir eseri olmasından itibaren bu eser, o kadar sık tashih edildi, şerh edildi, genişletildi ve tezyil edildi ki, kendisi ile ilgili geniş bir eser külliyatı meydana geldi. Onun en dikkate değer genişletilmiş şekli, Mısırlı âlim Muhammed b. Mukerrem **İBN MANZUR** (öl. 711/1311-12) tarafından te'lif edilmiş olan, 20 ciltlik *Lisânu'l-'Arab* ("Arap Dili")'dir. O, bu eseri diğer lûgate dâir eserlerin materyalleri ile tamamladı.

Nahtv sahasında Müslüman Doğu'nun diğer bir seçkin siması, Orta Asya'da Hârizm'in Zemahşer köyünden Ebu'l Kâsım **EZ-ZEMAHŞERİ** (öl. 538/1143-44) idi. Hadisle ilgili eserlerinden başka, lûgat sahasındaki eserleri, bilhassa meşhurdur. Bu konularda o, *Mukaddimetu'l-Edeb* ("Edebiyata Giriş") isimli bir Arapça-Farsça sözlük; çok süslü dil tâbirlerini toplayan, *Esâsu'l-Belâga* ("Belâgatin Temel Taşı") başlığını taşıyan, lûgate ait bir eser ve Hadislerdeki kelimelerin mânâlarını pek iyi açıklayan *el-Fâ'ık* ("Pek Üstün") adlı bir kitap te'lif etti. Başlıca eseri, çok faydalı olan ve yaygın bir şekilde kullanılan, *el-Mufassal* ("Mufassal Kitap" veya "Bölümler Kitabı") isimli nahtv kitabı olup, sistemli ve muhtasar bir eserdir; bununla beraber, Arapçanın nahtv kaidelerini etraflıca izah eden bir hulâsa niteliğindedir. *ez-Zemahşeri*, bu eserini, Farsça *Enmûzec* ("Numune") adı altında ihtisar etti. *el-Mufassal*, muhtasar bir eser olduğu için, kısmen şerhlerle ve kısmen, kısa ifadelerinin geniş olarak işlenmesiyle çok iyi bir şekilde genişletildi. Böylece o, Arapça nahvinin çok ince hususiyetleriyle ilgili çok yönlü binlerce açıklama ilâvestiyle tamamlanarak, çok faydalı temel bir eser haline geldi. Halebli büyük nahivci Ebu'l-Bakâ **İBN YA'İŞ** (öl.643/1245-46) tarafından, *Şerhu'l-Mufassal* ("Mufassal Şerhi") adı altında böyle bir şerh yazıldı. Daha sonraki devirlerde, daha eski dönemlerin temel eserleri, yavaş yavaş ihmal edilmeğe ve hattâ Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'i, sadece bazı insanlar tarafından okunmaya başlayınca, onların yerini İbn Ya'ış şerhli, *ez-Zemahşeri*'nin *el-Mufassal*'i aldı.

ez-Zemahşeri'den sonraki asrın en büyük Arap filologu, şüphesiz Cemâluddîn **İBN MÂLİK** (öl. 672/1273-74) idi. Aslen, İspanyalı bir Arap ailesine mensuptu. Şam'da doğdu ve bir hoca olarak orada çalıştı. Dille ilgili müteaddit eserleri arasında en

meşhuru, *Elfiyye* ("Bin Beyit")'sidir ki, o burada, zamanının şiir yazma temayülüne uyarak, 1000 *recez* beyti ile, bütün Arapça nahvini sistemli bir şekilde özetledi. Mükemmelliğinden dolayı bu eser, nahvin muhtelif bölümleriyle ilgili, onun daha önceki manzum eserlerinin yerini aldı. *Elfiyye*, manzum olarak kaleme alındığı için kısa ifadelerinin daha fazla açıklanması gerekmele beraber, muhtasar oluşundan dolayı Doğu'da çok faydalı bir ders kitabı olarak kullanıldı. İbn Mâlik'in (nahiv konularını) şiirle ifade etme hususundaki örnek davranışı, bugüne kadar onu taklit etmeğe çalışan birçok âlim tarafından takip edildi. Onun eserine benzer bir eser, İskenderiyeli İBNU'L-HÂCİB (öl. 646/1248-49)'in *el-Kâfiye fî'n-Nahv* ("Nahve Dâir Kifayetli Eser")'i idi. Birçok hallerde ezberlenmelerini kolaylaştırmak için mensur kitaplar da manzum hâle getirildi. Umumiyetle, böyle öğretici nitelikteki (didaktik) şiirlerde *recez* vezni kullanıldı.

BİBLİYOGRAFYA

'Abdurrahmân Fehmî, *Medresetü'l-'Arab* I, İstanbul 1304.

'Abdurrahmân es-Seyyid, *Merdesetu'l-Basra en-Nahviyye*, Mısır 1388/1968.

Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden 1943, I, 96-132, 330-382; *Suppl.*, Leiden 1937, I, 155-195.

Çetin, Nihad M., *Arabistan (Edebiyat)*, Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1978, I, 149-152, 155.

Ebû Hayyân el-Gırnâtî, *Tezkiretu'n-Nuhât*, nşr. 'Afif 'Abdurrahmân, Beyrut 1406/1986.

Ebu't-Tayyib el-Lûğavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1954.

Encyclopaedia of Islam, I-V, Leiden 1960 v.dd., "İlgili maddeler".

Flügel, G., *Die Grammatischen Schulen der Araber*, Leipzig 1862.

Gümüş, Sadreddin, *Seyyid Şerif Cürcânî*, İstanbul 1984, s.19-51.

Huart, C1., *Arab ve İslâm Edebiyatı*, çev.Cemal Sezgin, Ankara (1971),s.139-173.

Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I-II, Mısır 1375/1956.

İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'iz-Zemân*, I-VIII, nşr. İhsân 'Abbas, Beyrut 1388-92/1968-72.

İbn Kâdi Şuhbe, *Tabakâtu'n-Nuhât ve'l-Lûğaviyyîn*, nşr. M.Ğayyâd, Ncef 1974.

İbnu'l-Enbârî, Kemâluddin, *Nuzhetu'l-Eltbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ'*, nşr.M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1386/1967.

_____, *el-İnsâf fî Mesâ'il'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, I,II, nşr. M.M. 'Abdulhamid, Kahire 1953.

İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, Kahire, ts.

İslâm Ansiklopedisi, I-XIII, İstanbul 1940-1986, "İlgili maddeler".

el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, I-IV, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1950-1973.

Koçak, İnci, *Basra ve Küfe Mektepleri*, Doğu Dilleri, II/4 (Ankara 1981) s. 143-155.

Mehdi el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Küfe*, Kahire 1377/1958.

Nicholson, R.A., *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1969, s.342-345.

'Omer Ferrûh, *Târihu'l-Edebt'l-'Arabî, II, el-A'suru'l-'Abbâstıyye*, Beyrut 1400/1980.

Pellat, Ch., *Le Milieu Basrien et la Formation de Ğâhiz*, Paris 1953.

er-Râvî, Tâhâ, *Ta'rihu 'Ulûm'l-Lûgat'l-'Arabıyye*, Bağdâd 1949.

Sezgin; Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, VIII, Leiden 1982, IX, Leiden 1984.

es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, nşr. F.Krenkow, Paris-Beyrut 1936.

es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakât'l-Lûğavıyyîne ve'n-Nuhât*, I-II, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1384/1964-65.

_____, *el-Muzhir fî 'Ulûm'l-Lûğa ve Envâ'ihâ*, I-II, nşr. M.A.Câdelmevlâ v.b., Kahire, ts.

Şevkî Dayî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Kahire 1968.

et-Tantâvî, Muhammed, *Neş'etu'n-Nahu ve Târihu Eşheri'n-Nuhât*, Mısır 1387/1968.

Weil, Ğ., *Die Grammatischen Schulen von Kufa und Basra*, Leiden 1913.

Yağmûrî, Yûsuf b. Ahmed, *Nûru'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes*, nşr. R.Sellhelm, Beyrut 1964.

Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, I-XX, nşr.A.F.Rifâ'î, Kahire 1355/1936.

ez-Zebîdî, 'Abdullatîf, *Kitâbu İ'tilâf'n-Nusre fî İhtilâfî Nuhât'l-Kûfe ve'l-Basra*, nşr. Tânk el-Cenâbî, Beyrut 1407/1987.

ez-Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târihu'l-Edebt'l-'Arabî*, 25. baskı, Kahire, ts., s.361-375.

ez-Zubeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lûğavıyyîn*, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1973.

GÜLŞEN-İ AŞK'TA SEMBOLİK KARAKTERLER

Uz. Osman Kavalcı

Gülşen-i Aşk, Divan edebiyatının son temsilcilerinden biri olan Keçeci-zâde İzzet Molla tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Hüsn ü Aşk'ın etkisinde kalınarak mesnevî tarzında nazmedilmiştir. 290 beyit kadar olan Gülşen-i Aşk, tıpkı Hüsn ü Aşk gibi allégorique bir yapıya sahiptir. Biz, Gülşen-i Aşk'ın genel bir panoramasını çizirken, daha çok psikolojik açıdan sembolik karakterleri üzerinde duracağız.

Mesnevî, önce bir münacâtla başlar. İzzet Molla, bu bölümde Allah'a karşı yakarışlarını dile getirirken, İlahî Aşk müntesiplerinin kalbi duygularını da özellikle şu mısralarda terennüm eder :

Kimi bülbül gibi figân etti,
Kimsi derdini nihân etti.
Kimi zincire girdi şir gibi,
Kimi sahrâya düştü tîr gibi.
Kimi ağlar, kimi güler ya Rab,
Ne bu matem, nedir bu şevk u tarab¹

Na't bölümünde, âlemlerin yaratılış sebebi olan Hz. Peygamber'e duyulan sevgi, ayrıca Allah'ın Hz.Peygamber'e ve Hz.Peygamber'in de Allah'a karşı duyduğu "İlahî Aşk" 'ın veciz bir şekilde ifade edildiği görülür :

Ey cilâ-bahş-ı dide-i uşşak,
Gözümüzü görmez etti dūd-ı firak.
Sen, Hudâ'ya Hudâ sana âşık,
Olah ey mahabbet-i sadık.
Ağlarım hicr-i yâr ile her şeb,
Senstn Allah bilir, bu hâle sebeb.
Olmasan Sen, bu âlem olmaz idi.
Bu meserret, bu mâtem olmaz idi².

¹ Gülşen-i Aşk, S.3.

² a.g.e., S.5.

Şair, bu beyitlerde kâinatın yaratılış sebebinin Hz.Peygamber olduğunu belirtirken, yaratılış gayesinin de "aşk" olduğunu anlatır. "Hüsni Mutlak" olan Yaratıcı, kendisini tanıyıp sevmek için kâinatı, varlık âlemini ve nihayet insanlığı yaratmıştır.

Aşkım eyle reside-i tahkik,
Olayım âşıkân-ı Hakk'a refik³.

derken, insanda fitraten varolan sevgiden bahsediliyor. Bu sevgi yüceltilebilirse Hakk âşıklarına arkadaş olunur, İlahî Aşk'a kavuşulur.

Gülşen-i Aşk'ın asıl konusu bundan sonra başlıyor. Sembolik bir ruh dünyası anlatılan bu bölümün ilk beyti şudur :

Bir seher ki şu gülşen-i devvâr,
Gül-i hürşidi eyledi izhâr⁴.

Gülşen, seher, gül ve hürşid kelimeleriyle bir bahar kompozisyonu çizilmiştir. Bütün bu kelimeler birer semboldür. Nüzhetgeh-i Mânâ'da dönen şu dünya, esasen gülbahçesidir. Her seher güneşle beraber gülbahçelerindeki güller açılır. Dünyadaki insanlar, gül misâlidir. Eğer kalblerindeki "İlahî Nûr"u görüp, değerlendirebilirlerse, elbette kâinat sırrına vakıf olacaklardır. Gülbahçesindeki karakterler, bu tür yazılmış mesnevilerden farklı ve özelliği olan, ulvileşmiş tiplerdir :

Deşt-i gülşende Kays oldu,
Târ-ı hicrân derûnuna doldu.
Kays u Ferhâd u Vamk u Azrâ,
Geldi Şîrin ile ve hem Leylâ.
Kimi Leylâ rivâyetin okudu,
Kimi Mecnûn hikâyetin okudu⁵.

Mânâ alemi sembolündeki bu toplantıda; Mecnûn-Leylâ, Ferhâd-Şîrin, Vamık-Azrâ bulunmaktadır. Bunlar, şimdiye kadar bilinen en önemli "Allah Aşk" müntesipleridir. Bu karakterler, esere

³ Gülşen-i Aşk, S.5.

⁴ a.g.e., S.6.

⁵ a.g.e., S.6.

"kâmilller" meclisi özelliği katmıştır.

Bilindiği gibi, Leylâ vü Mecnûn, Ferhad u Şîrin ve Vâmık u Azrâ⁶ mecâzî aşktan, gerçek sevgi olan "Ebedî Aşk"a kavuşmuş ve ölümsüzleşmişlerdir. En önemlisi de birer sembol-karakter olarak, insan psikolojisine tercüman olmuşlardır. Sevgi ve inanç, insan ruhunun tabîi tezahürlerindedir. Olumlu yönde terbiye edilmezse, sevgi, gerçek değerini kaybederek gayr-i meşru hallerle ruhu dejenere eder; inanç da hiç değeri olmayan basitliklerle uğraşır. Böylece insan, gerçek gâyesinden uzaklaşmış olur. Çilelerden, bin bir meşakkatten sonra ruhda yücelen Gülşen'in karakterleri, İzzet Molla'yı aralarında görmeyince, bahçivâna sitemde bulunurlar :

Sohbet-i aşkla dolup gülzâr,
Etti âzar bâğbâna hezâr.
Dedi kim gitmedin mi şimdîye dek,
İzzet'i davete olup el-etek.
Söyle bizden selâm o nâ-şâde,
Meclis-i aşk olundu âmâde⁷.

Bûlbûl mazmûnunun, yine bir mazmûn olan bâğbâna sitem etmesi, henüz tasavvufta merhale katedememiş İzzet karakteri, dikkatimizi çeker, Gülşen denince akla hemen hezâr (bûlbûl) gelir. Bûlbûl güle âşıktır. Teşbih yoluyla Divân şîrinde gül mazmûnu, sevgilidir; bûlbûl ise aynı benzetme ile âşık olandır. Tasavvufta bûlbûl, ilâhî Aşk'a talip olandır. Bâğbân mazmûnu, bir anlamda hocadır, mürşiddir. Burada olduğu gibi bazen de dağınık görüşleri biraraya getirip, sentez yapan âlim-dervîştir. Burada İzzet'in meclise çağırılması istenirken, hemen bütün bu sevgiye talip olanların, önce İzzet gibi bin bir çileden sonra olgunlaşılabilineceği anlatılmaktadır. Nitekim henüz dünya bağlarından, kötülüklerinden kurtulamamış İzzet mişâli salıklar, "Mânâ Meclisi"ndeki kamillerle beraber olamazlar. İzzet Molla'nın henüz olgunlaşmamış tavrı ve sözleri de bunu göstermektedir. Ancak O da bu çileden ve bu imtihandan geçmeğe taliptir ve şair bâğbâna şöyle seslenir :

Yârsız bir mahalde ben edemem,
Başımı kesseler daht gidemem.

⁶ Vâmık, Azrâ adlı kızı seven gencin adıdır. Önce bu hikâyeyi İran şairlerinden (V.1041) Unsûrî nazmetmiştir. Türkçeye (V.1532) Lâmfî tarafından çevrilmiştir. Bkz. Abdülbâkî Gölpinarlı, Hüsn ü Aşk, S.332.

⁷ Gülşen-i Aşk, S.6.

Goncasız seyr-i gülistan olmaz,
Yârsız bezm-i âşıkân olmaz.
Neme lâzım benim şükûfe-i ter,
Bana sînemdeki bahâr yeter.
Neyleyim gülîstânı yârim yok,
Gülşenim var ise hezârım yok.
Var selâm et hezâra hemân,
Eylestin gayri bende sen mihmân⁸.

Bülbülün cevabı Hüsn ü Aşk'daki Suhan'ın bülbül kılığına
giriş, Aşk'a yaptığı yardımı hatırlatır⁹ :

Bizim gülşen kalırsa gazelsiz,
Geçer eyyâm-ı neş'e lezzetsiz¹⁰.

Olayın gelişmesi şöyle olur : İzzet'in meclise getirilmesi için
Mecnûn gider, ancak şâir Mecnûn'a inanmaz. Bu defa Ferhâd
gönderilir. Ferhâd'la yola çıkmaya karar veren şairin çilesi başlar :

Beni eğlence sanma ey hem-râh,
Karagöz şem'ası değildir âh.
İşittip kühken bu güftârı,
Ağladı inledi edip zârı.
Dedi ey rûh-ı gamda yoldaşım.
Mekteb-i aşkıta sebakdaşım.
Âşıkânın sözünde kizb olmaz,
Sâdıkânın sözünde kizb olmaz.
Söyledimse dürûğ-ı kahr olayım,
Mey-i Şîrîn içinde zehr olayım.
Ermiyem Bi-sûtûn'a dünyâda,
Kahr-ı Şîrîn'e bulmayam câda¹¹.

Tardıyye

Eyleyüp azm-ı gülîstân gidelim,

⁸ Gülşen-i Aşk, S.8.

⁹ Nâlân olarak gezerken ol mâh
Bir bülbül-i mest gördü nâgâh.
Kim Aşk'a hitab edip o bülbül,
Zencir'i gama verir teselsül. (A.Gölpınarlı, Hüsn ü Aşk, S.159)

¹⁰ Gülşen-i Aşk, S.8.

¹¹ Gülşen-i Aşk, S.10.

Bülbül-âsâ edüp figân gidelim.
Olup ağyardan nihân gidelim
Bî-sütûn'u aşip hemân gidelim¹²
İki küh arasında mâr-İstân,
En küçük hayye bir kalın urgân.
Nehri gûyâ cehennemın deresi,
Bu imiş vâdi-i gamın deresi.
Kaldı hayrette iki yâr-ı şefik
Çekilip gitti aradan tevfik.
Havf edip vurdu tişesin hâke,
Rûh-ı Ferhâd çıktı eflâke¹³.

Yukarıdaki beyitlerde geçen "Kühken" - "Mekteb-i Aşk"- "Bîsütûn"- "Vâdi-i Gam" önemli sembollerdir. Kühken, kazma vuran Ferhad'ı; Mekteb-i Aşk, tekkeyi ve ilim öğrenilen yeri; Bîsütûn, beden arzularını ve dünya bağlarını, Vâdi-i Gam ise mâsivâyı anlatmaktadır. Gerçekten insan, bu dünyada bir anlamda -mesnevîde geçen İzzet gibi- yalnızdır. Ruhun yücelebilmesi için önemli mücadeleler vermesi gerekir. Hasret ve ayrılık problemi, insan hayatında önemli bir rol oynar. Özellikle ruhdaki sıkıntının (anksiete) temelinde, ayrılık (separation) hâdisesi vardır.

Psikiyatrist Karen Horney "*İnsan, bu uğursuz dünyâda, yalnızlığın farkına vardığı an sıkıntı ve istrap çeker*" demektedir. Ruhun bu tezahürüne "*temel anksiete*" adını vermektedir¹⁴.

Otto Rank : "*İnsan, ana bedeninden ayrılışıyla sıkıntısı başlar*" derken, existansiyalizm felsefesi de; insan psikolojisindeki sıkıntıları, yaratılıştan sonraki ayrılık ve yalnızlık teml üzerine kurmuştur. Aynı konuda psikolog Freud : "*Ankststenin tek sebebi, sevilen objeden izolasyondur*" demektedir.

Modern psikiyatrinin kurucularından olan Bowlby'ye göre ise : "*Sıkıntı, affektif (duygusal) ülgünün kaybına bağlıdır. Gayesiz insan, ruhen hem huzursuzdur, hem de etrafını huzursuz görmek ister*" diyor¹⁵.

¹² a.g.e., S.11 (Şeyh Galib'in Mesnevî'sinden mülhem beş dördükten kurulmuştur).

¹³ a.g.e., S.12.

¹⁴ Prof. Ayhan Songar, Psikiyatri, S.226-327.

¹⁵ Prof. Ayhan Songar, Psikiyatri, S.327.

Gülşen-i Aşk'ın bu bölümündeki semboller, böyle bir ayrılıktan ve yalnızlıktan kaynaklanan kavramlardır. İzzet Molla, yukarıda da anlattığımız gibi eserin temel karakteridir. Tıpkı O'nun gibi hemen her insan bu dünyada aynı sıkıntılardadır. Hele ruhda İzzet gibi yücelmek isteyenlerin işi daha da zor ve karmaşıktır. Şair, sıkıntı ve ıstırap dünyasına devamla şunları yazıyor :

Meğer ol bir dehân-ı ejder imiş,
Bu musîbet dahi mukadder imiş.
Kandedir âşıkın yeri seyret,
Ejder içre gazenferi seyret.
Nefes aldıkça hayye-i bed-bû,
İçeri dūd-ı gam ederdî gulû,
Kokmuş işkembe yağlı barsaklar,
Anı gerdûn bugün için saklar.
Gör neler oldu âşık-ı zâra,
Mihnet-i aşk gelmez inkâra.
Sine-i mâra eyledi testir,
Olmasın aşk elinde kimse esir.
Yaktı yandırdı nâra eşcârı,
Kupkuru etti âb u enhârı.
Gelelim hâl-i İzzet-i zâre,
Ölmeden kabre girdi bi-çâre¹⁶.

Görüldüğü gibi ejderhâ, hayye veya mâr (yılan) insanoğlunun nefsidir. Nefs, devamlı kötülüklerin olmasını arzular. Bu kötü duygulardan kurtulmak oldukça zor bir iştir ve devamlı nefis mücadelesini gerektirir. Büyük cihat, kötü duygulardan kurtulmaktır. Kın, nefret, gurur, dedikodu, söz taşımak, lüzumsuz konuşmak, tika-basa yemek, şehvî arzuların hemen hepsi nefisle ilgilidir. Mağara ise dünyadır, dünya bağlarıdır; insanı, kesrette oyalayan temahdır. İnsan, bütün bunlarla uğraşp, nefsinin bu bağlardan temizlemesi gerekir. Bu zorlukların yenilmesi de bir gayeye müstenit olmaya bağlıdır. İzzet Molla, bu kurtuluşu "ufuk-gaye" olarak "Âh-ı Aşk" a bağlıyor. Âh, kalbin kötülüklerden temizlendikten sonraki yücelik duygusudur :

Gâhî gıryân olup gehî sūzân,
Bu mûnacâtı etti vird-i zebân.
Ya ihâhî kusuruma bakma,

¹⁶ Gülşen-i Aşk, S.13-14.

Aşkla yandım âteşe yakma.
Bende oldum esîr-i gamdâre.
Bulmamıştım halâsıma çâre.
Sana şâyân değildir ey Mevlâ,
Beni onunla âteşe ilkâ.
Ya ilâhî basîr-i İbrâhîm,
Gülşen olsun bana bu nâr-ı cehîm.
Kıl ricâmi bi-hakk-ı cedd-i Resûl,
Der-dergâh-ı İzzetinde kabûl¹⁷.

İzzet Molla'nın bu imtihanlardan sonra duası kabul olur :

Pîr edince bugüne nev-cevâb,
Ağlayıp İzzet etti böyle hitâb.¹⁸
Şefkat-ı pîri gûş edip İzzet,
Dedi ey mürşîd-i reh-i vuslat.¹⁹
Dinle ahvâl-ı aşkı ey dervîş,
Etmesin zihni gayrı şey tahdiş.
Aşktır bâis-i vücûdu cihân,
Aşktır manevî bu kevn ü mekân.
Aşktır goncayı eden handân,
Aşktır bülbülü eden nâlân.
Aşktır gırye, aşktır hande,
Aşktır şâh, aşktır bende.
Arayan aşkı âhla bulsun,
Nâr-ı dûd-ı siyâhla bulsun.

Pîr, mürşittir. Burada Mevlânâ'dır. İnsanın kötülüklerden kurtulması için yardımcıdır. Hüsn ü Aşk'da da aynı anlamda "Mollayı Cûnûn" vardır. Tasavvufun en önemli karakterlerinden biri olan "mürşît", akulla -kalbi bütünleştirmiştir. Bu konuda N.Fazil Kısakürek şöyle diyor : "Ne akulla olur, ne de akulsuz... İki dünya arasındaki nisbet budur. Bu ölçüyü kurabilmek mütefekkrîliktir. Biz bir asırdan beri böyle mütefekkrîsizliğin eksikliğini yaşıyoruz"²⁰.

Pîr (Mürşît) hakkında Erol Güngör de şunları yazıyor : "Bunun en güzel örneği, büyük zihin sayabileceğimiz Gazâlî'dir. İkinci büyük örnek Mevlânâ'dır"²¹.

¹⁷ Gülşen-i Aşk, S.15.

¹⁸ a.g.e., S.17.

¹⁹ a.g.e., S.18.

²⁰ Necip Fazil Kısakürek, Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu, S.223.

²¹ Prof.Dr.Erol Güngör, İslâm Tasavvufununun Meseleleri, S.200-201.

Gülşen-i Aşk'da nasihat-ı Pîr devam ediyor :

Ey mürîdim hemen "ah" eyle,
Feleğin rüyunu sıyâh eyle.
Âhdır bâdi-i necât sana,
Eşktir bâde-i hayat sana.
Aşktan gayrı yare bilmem ben,
Âhdan gayrı çare bilmem ben.²²

Yücelen insanların hemen hepsi "âh" kılıcını siper edinmişlerdir. Daha dünyadayken beden ve dünya arzularını yakmasını bilenlere ikinci bir yanına korkusu yoktur. Esasen mantık kuralına göre de bir insan iki defa idam edilemez. Öyle ise, daha dünyadayken "Ölmeden önce ölünüz"²³ hadisinin sırınca ölenler için, ancak ebedî olmak vardır. Çünkü şehit olmanın bir türü de budur.

Eserde, bundan sonra Pîr'in duası gelir. Duanın kabul olması şartlara bağlıdır. İzzet Molla, bir yıl daha çeşitli imtihanlara sabretmiş, haklı bir vuslat yakınlığına ermiştir :

Dediğim râh-ı Hakk'a yol bulasın,
Vâsıl-ı menzil-i murâd olasın.
Eylesin aşka Hakk seni vâsıl,
Olasın bezm-i vuslata dahil.
Hazret-i Pîr edip duâyı tamam.
"Hu..." deyip eyledi semâya hıram.²⁴

Eserin son kısmı hâtîme ve Hz.Pîr'in övülmesine ayrılmıştır :

Âh edip tali-i sıyâhından,
Âhlar âh ederdi âhından.
Âhla doldu kubbe-i gerdûn,
Eyledi levn-i çarhı âteş-gün.
Âhla titretirdi dünyâyı,
Belki lerzân ederdi ukbâyı.
Aşkı ben mevlevîden öğrendim,
Suhanı Mesnevî'den öğrendim.

²² Gülşen-i Aşk, S. 19.

²³ Sahîh-i Buharî

²⁴ Gülşen-i Aşk, S. 20.

Mesnevî kim rumûz-ı Kur'an'dır,
Davâ-yı âşıkane burhandır.
Noktayım ben kitâb Mevlânâ'dır.
Zerreyim ben âftâb Mevlânâ'dır.²⁵

Sonuç olarak, bu tür eserler ve eserlerdeki karakteristik semboller, bir taraftan tasavvufa açıklık kazandırırken, diğer taraftan da insanın ruh sağlığını korumada önemli görüşler getirmişlerdir. Bugün psikoloji ve psikiyatri sahalarında incelenen sıkıntı ve bunalımlara tasavvuf, temelde çözümler de sunmuştur. Bugünün psikolog, psikiyatrist ve hattâ sosyologlarının istifade ettikleri bu ebediliğe namzet eserleri yeniden değerlendirerek ilmin hizmetine sunmak gerekir.

Ebediliğe inanmayanlar, ebedî eserler vücûda getiremezler. Bu dünyadaki sıkıntı ve ayrılıkların tamamen ızâfî olduğunu, ukbâyâ dönüş için bir olgunlaşma ve de aslına kavuşmadan ibaret olduğunu bilen insanlar, bu tür eserler kaleme alabilmiş ve yine ebediyete namzet, ebedî insanlar yetiştirmişlerdir.

Mevlânâ'nın, Mesnevî'sinde hemen her bölümünde anlatmak istediği işte bu ebedilik kavramıdır. "Yoksa akıl ve ilim bir kenara itilir ve sonuçta, sahneye ancak her türlü hurâfe, batıl inançlarla sahtekârlar çıkar"²⁶.

Evet, bu sahada araştırma yapanlar için İzzet Molla'nın bu eseri de kaynak olabileceği gibi, ayrıca vecdî psikolojisi, tarihi, sosyolojik yapısı, üslûp ve bu türde yazılmış eserlerden farklılıkları bakımından da incelenmeğe değer.

بشنو این نی چون حکایت میکند
از جداییها شکایت میکند
هر کس کو دور ماند از اصل خویش
باز جوید روز کار وصل خویش²⁷

²⁵ a.g.e., S.20

²⁶ Prof.Dr. Erol Güngör, Tasavvuf'un Meseleleri, S.209.

²⁷ Muhiis Konevî, Mesnevî'nin Özü, C:1, s.1.

"Ayrılıkların şikâyetini., hikâye eden bu neyi dinlel..."

"Ashından uzak kalan kimsce, tekrar kavuşma zamanını arar."

Lügatçe

figan	: ıstıraplı feryâd, inleme.
nihan	: gizli
şir	: arslan, sût.
tir	: ok
şevk u tarab	: sevinç ve coşkunluk.
cilâ-bahş-ı dîde-i uşak	: aşıkların gözüne ışık bahşeden.
dûd-ı firak	: ayrılık dumanı.
muhabbet-i sadık	: gerçek sevgi, Allah aşkı, ilâhî aşk.
hicr-i yâr	: sevgilinin ayrılığı.
messerret	: sevinç, neşe.
reside-i tahkik	: hakîkî kavuşma, gerçek kavuşma, Allah'a kavuşma.
refik	: arkadaş.
gülşen-i devvâr	: devreden gülbahçesi, dönen bahçe, mevsimlere göre değışen bahçe, dünya.
hürşid	: güneş
izhâr	: zuhur etme, meydana çıkma.
dest	: el
târ-ı hicrân	: ayrılıktan doğan karanlık, ayrılık hüznü.
derûn	: iç, dâhil, kalb, gönül.
gülvâr	: gül bahçesi.
bagbân	: bahçıvan
hezar	: bûlbûl
nâşâd	: mutlu olmayan, neşesiz.
âmâde	: hazır
mahal	: yer, yurt, bölge.

seyr-i gülistan	: gül bahçesinde gezinti.
bezm-i aşıkân	: âşıkların meclisi, âşıkların toplandığı yer.
şükûfe-i ter	: taze çiçek.
mihmân	: misafir.
eyyâm-ı neşe	: sevinçli günler, neşeli-eğlenceli günler.
hemrâh	: yol arkadaşı, yol kardeşliği.
şem'a	: ışık, parıltı, ziyâ, mumlu fitil.
kühken	: dağ kazan, Ferhat.
guftâr	: söz
sebakdaş	: ders arkadaşı.
kızb	: yalan
sâdıkân	: doğru söyleyenler.
dürûğ	: yalan, yalan söz.
câd	: ciddi, azimli olma.
bûlbûl-âsâ	: bûlbûl gibi.
kûh	: dağ
mâristan	: yılanların olduğu yer.
hayye	: yılan
vâdi-i gam	: keder vâdisi, çile yeri.
yâr-ı şefik	: şefkatli sevgili, merhametli dost, acıyıcı.
tevfik	: uygunlaştırma, Allah'ın yardımına kavuşma
havf	: korku
tişe	: kazma
hâk	: toprak
eflâk	: semâlar, gökler, felekler.
dehân-ı ejder	: ejderhânın ağzı.
kande	: nerede
gazanfer	: büyük aslan, iri arslan.
hayye-i bed-bû	: kötü kokulu yılan.
dûd-ı gam	: üzüntü dumanı.
gulû	: pıranğa, zincir.
gerdûn	: devreden. dönen dünya.
âşık-ı zâr	: inleyen âşık, ağlayan ve ah eden âşık.
mihnet-i aşk	: aşk zahmeti, âşk derdi, âşk musîbeti.
eşcâr	: ağaçlar
âb u enhâr	: su ve nehirler, ırmaklar.
giryân	: ağlama
sûzan	: yanma
derd-i zebân	: dil derdi, lîsân derdi, lisan kusuru.
bende	: kul olma, köle olma, esir olma.

gamdâr	: üzüntü çeken, acı çeken.
halâs	: kurtuluş.
ilkâ	: bırakma, terk etme, atma.
basîr-i İbrahim	: Hz.İbrahim'i görüp ateşten kurtarması hakkı için.
nâr-ı cehîm	: şiddetli ateş, cehennem ateşi.
hakk-ı cedd-i Resûl	: bütün peygamberler ve Hz.Peygamber'in hatırı için.
der-dergâh-ı İzzet	: yüce dergâh, yüce kat.
nevcevâb	: yeni cevap.
mürşid-i reh-i vuslat	: kavuşma yolunun mürşidi, Allah'a kavuşturmada y.
ahvâl-i âşk	: âşkın halleri.
tahdiş	: meşgul etme, kurcalama.
bâis-i vücûd-ı cihân	: kâinatın yaratılış sebebi.
kevn ü mekân	: varlık ve kâinât.
handân	: gülen, neşeli, sevinçli.
nâlân	: inleyen, ızdırap çeken.
giryê	: göz yaşı, ağlama.
hande	: gülme, gülüş.
bende	: kul, köle.
mürîd	: öğrenci
rûy	: yüz
bâdi-i necât	: kurtuluş vesilesi, kurtuluş sebebi.
eşk	: göz yaşı
bâde-i hayat	: hayat şarabı, hayat suyu, varlık sebebi.
hıram	: nazlı gidîş, salınarak gidîş.
tul-i siyâh	: kötû talih.
kubbe-i gerdûn	: dönen kubbe, gökyüzü, dünya.
levn-i çarh-ı âteş-gûn	: dünyanın ateş rengine dönmesi.
lerzan	: titretme
suhan	: söz
davâ-yı âşîkan	: âşıkların derdi, âşıkların meselesi, âşıkların iddiası.
burhan	: delil
aftâb	: güneş